

Diocesaan diaconaal werker Bernanda van den Hengel schreef voor *Op Tocht* nr. 7 (september 2015) twee bijdragen over diaconale geloofsgemeenschappen: in het eerste gaat ze in op de hedendaagse situatie voor deze gemeenschappen en in het tweede reikt ze hen bouwstenen aan. Voor wil zich verder in de materie wil verdiepen, vormt onderstaande, door mevr. Van den Hengel samengestelde tekst een aanvulling op deze artikelen.

Katholieke geloofsgemeenschappen in een minderheidspositie in Nederland

Deze beschrijving van de katholieken in Nederland in een minderheidspositie op basis van de geschiedenis en (godsdienst)sociologie, is een samenvatting van het boek geschreven door prof. dr. J.M.G. Thurlings met de titel 'De Wankele Zuil: Nederlanders tussen assimilatie en pluralisme' (Amersfoort/Nijmegen, 1971). Gevoelige kwesties worden niet vermeden en worden op een neutrale manier verwoord. In deze samenvatting komen de volgende thema's aan de orde: a) de cultuur van de Nederlandse katholieken, b) de armenkassen, c) aantal pastores en zielzorg en d) stromingen binnen de Kerk en verschillende opvattingen.

Caritas en/of diaconie is mede afhankelijk van de opbouw van geloofsgemeenschappen. In de gemeenschappen leven vragen die ook in het verleden, in andere situaties, hebben gespeeld. Dit artikel wil laten zien dat we de goede moed niet hoeven te verliezen, want van het verleden kunnen we leren dat het stokje van het geloof telkens op nieuwe manieren door nieuwe generaties wordt doorgegeven. Momenteel worstelen vrijwilligers met vragen die vergelijkbaar zijn met vragen uit het verleden.

“Ik ben wel katholiek, maar niet rooms”: wat bedoelen Nederlandse katholieken hiermee? Nederland staat bekend om tolerantie en polderen. Katholieken staan bekend om water bij de wijn doen en praktische oplossingen zoeken. Waar komt dit uit voort en wat kunnen we ermee? Grote evenementen spreken jongeren aan, hoe was dat voorheen? Huiskerken, kleine geloofsgroepen en andere ontmoetingsplekken zijn nieuwe initiatieven om het geloof vorm te geven. Toch lijken ze enigszins op de schuilkerken in de tijd dat katholieken in Nederland een onderdrukte minderheid waren.

In het Oude Testament staat bij Prediker te lezen dat er niets nieuws onder de zon is. En gezond verstand leert dat richting de toekomst angst een slechte raadgever is, dat nostalgie onrealistisch is en dat negatieve gevoelens niet opbouwend zijn. Wat biedt het verleden ons aan bouwstenen voor de toekomst? Vaak vergelijken vrijwilligers de huidige tijd met zestig jaar geleden. De periode tussen 1900-1960 was echter een uitzonderlijke en relatief korte periode voor katholieken. Die decennia waren de verzuiling en het katholieke triumfalisme in Nederland op hun hoogtepunt, terwijl actief participerende katholieken in Nederland tegenwoordig een minderheid vormen.

Verder terugkijken biedt beter vergelijkingsmateriaal voor de huidige situatie: de 17de tot en met de 19de eeuw geven een redelijk beeld van de cultuur van Nederlandse katholieken in een minderheidspositie. (Vóór 1568, het begin van de Tachtigjarige Oorlog, was meer dan 90 procent van de Nederlandse bevolking katholiek. En rond 1950 was circa 90 procent van alle katholieken in Nederland aangesloten bij katholieke organisaties die alle levensterreinen bestreken.)

De identiteit van de Nederlandse katholieken wordt mede bepaald door drie eeuwen verdrukking. Katholieken waren een minderheid, maar wel een grote minderheid en daardoor behielden ze (tegen betaling) een zekere vrijheid van godsdienst. Dankzij het grote aantal rekkelijke en verdraagzame protestanten resulteerde uiteindelijk de strijd tegen Spanje niet in de vestiging van het protestantisme als staatsgodsdienst, maar wel in de vrijheid van godsdienst.

Totdat het zover was, werden katholieken uitgesloten van de ambten en van de armenkassen. Vanwege de achtergestelde positie stapten veel armen, ambtenaren, regenten en adel over naar het protestantisme. Het katholieke volksdeel werd tot één van de middenposities gereduceerd (34% katholieken rond 1726 in Nederland). De resterende kleine kernen werden hechte groepen. In deze schuilkerksituatie werd het katholieke identiteitsbesef sterk ontwikkeld.

Destijds werden katholieken verdacht van ontrouw aan de zaak der republiek. Mede omdat Rome de afwijzing van de Republiek der Verenigde Nederlanden liet varen en omdat er banden waren met niet-katholieke familieleden en kennissen, ontstond er een cultuur van tolerantie en zoeken naar pragmatische compromissen.

De cultuur van de Nederlandse katholieken

Na de Vrede van Munster (1648) streefden de katholieken enerzijds naar solidariteit met Rome en anderzijds naar solidariteit ten opzichte van de natie. Nederlandse katholieken waren vanwege de onderdrukking en hun achterstandspositie angstig en voorzichtig en hadden een naar binnen gerichte mentaliteit.

Rond 1800 verkeerden de katholieken in een dilemma tussen volkskerk en democratie. Op pragmatische gronden mochten de katholieken de democratie aanvaarden als dit van voordeel kon zijn voor de Kerk. Door de Bataafse lente ontstond er een grotere toenadering tot de nationale politiek. Katholieken gingen zichzelf Nederlands staatsburger noemen. Maar het behoren tot de katholieke groep stond centraal.

De staatsrechtelijke emancipatie van de Nederlandse katholieken werd een feit door de stichting der Bataafse Republiek in 1795 en het besluit van de Nationale Vergadering. Die vergadering besloot dat geen bevoorrechte noch heersende kerk in Nederland meer geduld kan of zal worden.

De grondwet van 1801 en de stichting van het Koninkrijk Holland in 1806 betekenden echter de opheffing van de pasverworven scheiding van kerk en staat. Bovendien had Napoleon een departement voor Eredienst in het leven geroepen wat herhaaldelijk heeft gezorgd voor ernstige conflicten tussen katholieken en regering.

Na de grondwet van Thorbecke in 1848 ontstonden politieke associaties, maar katholieken werd afgeraden hun naam aan een partij te verbinden, want de gevolgen zouden nadelig zijn voor de godsdienst. Bovendien was men bang dat de verkregen rechten zouden worden aangetast. Door het toegenomen zelfvertrouwen gingen katholieken wel protesteren tegen de discriminatie die zij ervoeren.

Door de politieke emancipatie in 1848 ontstonden mogelijkheden voor het opzetten van katholieke organisaties. Dit heeft geleid tot de verzuiling. Ondanks de positieve gevolgen van het liberalisme voor de rechten van katholieken, bleven katholieken een conservatieve koers varen. Dit was mede vanwege het antipapisme van niet-katholieke liberalen.

Zowel liberale als conservatieve katholieken waren rond 1850 trouw aan geloof en zeden en werden beheerst door vrees voor straf. Er ontstond een klimaat waarin katholieken zich gingen onderscheiden door godvruchtige gebruiken en bijzondere devoties, zoals heiligenverering, novenen bidden, bedevaarten, verering van relikwieën en de oprichting van genootschappen. Dit zijn kenmerken van een godsdienstige herleving. Tegelijkertijd ontstond er vanuit een rationele katholieke stroming kritiek tegen de roomse-devotionele praktijken. De defensieve cultuur tussen 1860-1900 leidde tot een isolement binnen de eigen zuil en ook tot conservering van de katholieke cultuur. Er was in die jaren weinig sprake van aanpassing aan de niet-katholieke Nederlanders. Maar vanaf 1860 werd de houding van katholieke Nederlanders milder, hun vrees minder, hun machtspositie beter en de tolerantie bij niet-katholieken hoger.

Rond 1900 werd de katholieke in Nederland sterker in de verdediging en werd zijn identiteitsbesef bevorderd door het minderheidsbewustzijn. Tussen 1900-1925 herwon het zelfvertrouwen en werden oude dierbaarheden in ere hersteld met massale ontmoetingen, fanfares en spreekkoren. Tussen 1925-1940 waren de katholieken in Nederland triomfantelijk. Het is mede aan de coalitie met de protestante christenen te danken dat de periode tussen 1860-1960 het tijdperk der verzuiling is geworden met een vullingsgraad van circa 90%. Met katholieke onderwijs van kleuterschool tot universiteit, grote bloei van het katholieke organisatieleven, een radio omroep, politieke partij en opinie pers.

Tot 1960 hield de Nederlandse katholieke zich nauwgezet aan de officiële leer en liturgie, die door sociale controle en geestelijkheid zwaar werd gesanctioneerd. En werd vastgehouden aan het idee van de volkskerk, met de bevoegdheid over alle maatschappelijke en politieke terreinen. De identificatie met de groep was over het algemeen intens. Soms botste de identificatie met de katholieke groep tegen de identificatie met de natie. De algemene overtuiging anders te zijn dan de niet-katholieke landgenoten handhaafde zich.

Tussen 1860-1960 was er een streven om de tegenstelling tussen katholieke en nationaal te overbruggen. Daaraan heeft het aandeel in het verzet tegen de Duitse bezetter door de katholieken bijgedragen, ondanks dat rond 1930 een aanzienlijk aantal jonge katholieken in de ban van het fascisme was. De bisschoppen hebben regelmatig en stellig tegen het gevaar van het fascisme gewaarschuwd.

Na de Tweede Wereldoorlog trokken jeugdorganisaties niet meer geüniformeerd door de straten en optochten verloren hun populariteit. Over het algemeen bleef men met vrij grote volgzzaamheid vasthouden aan het conventionele katholicisme en de leer van de Kerk, hoewel er interesse ontstond voor een nieuwe theologie (niet meer contrareformatorisch). De sociale controle is na 1945 groter dan in de buurlanden, want in Nederland kwam de geestelijkheid vaker en controlerend op huisbezoek. Het kerkbezoek en het geboortecijfer waren relatief hoog.

De katholieken haalden de achterstand in ten opzichte van niet-katholieke Nederlanders, door: de katholieke politieke partij met veel kiezers dankzij het hoge kindertal, de sociaal-economisch sterke organisaties en het katholieke onderwijs. Door deze machtspositie konden katholieken zich emanciperen en kregen zij een gereserveerd vertrouwen in niet-katholieken. De zestiger jaren zijn niet het begin van de vervreemding van de Kerk. In een heel geleidelijk proces is in Europa sinds de negentiende eeuw de religieuze praktijk gestaag afgenomen. Deze daling is begonnen in de stedelijke gebieden. Door de hoge geboortecijfers van katholieken

viel de vervreemding van de Kerk niet op. Aan de daling liggen volgens een sociologische studie door Thurlings twee factoren ten grondslag. Ten eerste de sociaal-economische factor, waardoor mensen die laag en hoog op de maatschappelijke ladder stonden, waren overgegaan naar het protestantisme. Ten tweede de trek naar de steden en de mobiliteit, waardoor controle door Kerk, parochie, buurt of dorp niet meer mogelijk was.

De armenkassen

De armenkassen waren bij de revolutie aan de hervormde kerk overgedragen (1648 Vrede van Munster). Rond 1800 waren de katholieken economisch weer sterk genoeg om hun armenzorg uit te bouwen. Problemen zoals de sociale en economische herstructurering moesten echter wijken voor de strijd van bijzonder onderwijs versus openbaar onderwijs. En uit vrees voor ongehoorzaamheid werd de stichting van arbeidsorganisaties tegengehouden, terwijl rond 1870 vele Nederlanders in acute armoede leefden en naar de steden trokken.

Ondanks de bedreiging van geloof en zeden van de katholieke werkmansstand werden toch arbeidsverenigingen opgericht. In 1908 schreef de bekende priester Alphons Ariëns (Enschede) dat alleen moderne vakverenigingen sterk genoeg zouden kunnen zijn om het moderne kapitaal binnen de perken van christelijke gerechtigheid en liefde te houden.

Wederom werd de sociaal-economische politiek verdrongen, nu door het dreigende gevaar van het fascisme. Na de Tweede Wereldoorlog tot ongeveer 1960 werd door een kritische katholieke beweging de sociale organisatie van de Nederlandse katholieke Kerk in twijfel getrokken, maar aan de waarde van het katholicisme werd niet getwijfeld. Deze tegenbeweging streefde naar een andere verhouding tussen Kerk en wereld. Hierin trokken priesters en leken (niet-gewijden) gezamenlijk op.

Aantal pastores en zielzorg

Rond 1650 was er een chronisch tekort aan priesters en zielzorg. Ondanks het chronisch tekort aan priesters, was reeds tijdens de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) de reorganisatie van de zielzorg ter hand genomen. Het aantal priesters en missionarissen groeide rond 1850, in overeenstemming met de godsdienstige herleving rond die tijd. Er was echter geen missie in eigen land, omdat men rond 1900 het wankel evenwicht tussen protestanten en katholieken niet wilde verstoren.

Dit veranderde na 1912 met de oprichting van een apostolische vereniging, salonvoordrachten voor andersdenkenden, preekstoelconferenties voor niet-katholieken, de stichting van het comité van aktie ter bekering van Nederland, de katholieke bijbelvertaling, stimuleren van de verering van vaderlandse heiligen, genadeoorden, cursussen, retraites voor niet-katholieken en de oprichting van nieuwe genootschappen.

Stromingen binnen de Kerk en verschillende opvattingen

Kracht en tegenkracht bevechten elkaar in de geschiedenis van het katholicisme in Nederland in de laatste eeuwen. Alle tijden kennen een bovenstroom die de meeste invloed heeft en een tegenbeweging vanuit de onderstroom. Welke stroming de meeste invloed heeft, wisselt in de loop der tijden.

De volgende krachten en tegenkrachten komen kort aan bod: a) kloostergeestelijken versus aartspriesters, b) aartspriesters versus romeinse nuntiatuur, c) conservatieve katholieken

versus liberale, d) leken in de betekenis van niet-gewijden versus de bisschoppen, e) jonge katholieken versus de grootste stroming en f) een vernieuwingsbeweging versus de destijds heersende cultuur.

Tussen de seculiere priesters en de reguliere (kloostergeestelijken) was een strijd gaande. De seculiere aartspriesters wilden een zelfstandige Nederlandse kerkprovincie. De reguliere priesters (kloostergeestelijken, vooral de Jezuïeten) bepaalden hun eigen weg en bestreden de stroming van het Jansenisme (een stroming waarvoor een deel van de seculiere priesters sympathie koesterde). Tegen de regulieren (kloostergeestelijken) werden pogingen ondernomen om hun autonomie te doorbreken. Die strijd leidde tot een afscheiding van Rome (het Utrechts Schisma in 1723, tegenwoordig dragen zij de naam Oud-Katholieke Kerk). Deze afscheiding kreeg relatief weinig aanhang, omdat de Nederlandse katholieken hun identiteit uit de band met Rome haalden.

De republiek was geen zelfstandige Nederlandse kerkprovincie, had geen eigen bisschoppelijke hiërarchie, maar had een missiestatus. Eerst vanuit Keulen en later Brussel stonden de Nederlandse katholieken onder leiding van de Romeinse nuntius die slechts minimaal contact onderhield. Dit minimum aan contacten leidde tot bekrompen kerktorenpolitiek (een soort kokervisie op de lokale situatie in plaats van het geheel te overzien, red.) van aartspriesters en parochialisme van veel pastoors. Met als resultaat incidenten tussen Nederlandse katholieken en het burgerlijk gezag. Zo ontstond er een conflict tussen de aartspriesters en Romeinse nuntiatuur.

In 1827 kwam een concordaat tot stand tussen Nederland en Rome, waarbij enigszins werd voorzien in een eigen bisschoppelijke hiërarchie. Dit concordaat werd echter 'gesaboteerd' door het departement van Eredienst (door Napoleon in het leven geroepen) en door liberale katholieken. De liberale katholieken vonden het concordaat een onaanvaardbaar groot gevaar voor staatsinmenging. Met de afscheiding van België in 1830 werd een grondwetswijziging noodzakelijk en werd het concordaat opgeheven. In 1853 werd de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland hersteld.

De liberale katholieken streden tegen overheidsbemoeienis, vochten voor het principe van scheiding van kerk en staat en wilden dat binnen dezelfde samenleving meerdere kerken naast elkaar hun eigen autonomie zouden moeten genieten. Gestimuleerd door de liberalen namen rond 1850 de contacten met niet-katholieke gelovigen toe. De conservatieve katholieken waren tegen een scheiding van kerk en staat en ondernamen weinig tegen het departement voor Eredienst. De conservatieven wilden een eenheid van kerk en staat, met de katholieke Kerk als enige geloofsgemeenschap.

Liberale en conservatieve katholieken waren het rond 1850 niet eens over de strategie waarmee de katholieke belangen gediend moesten worden. Zij hadden verschillende visies op Kerk en maatschappij. De liberalen hadden weinig behoefte om mee te werken aan de vrijheid van onderwijs, omdat volgens hen openbaar onderwijs zou leiden tot meer verdraagzaamheid (de Schoolstrijd).

De eerste keer dat leken (niet-gewijden) hun stem verhieven tegen de geestelijke overheden was in 1906. Toen wilden de bisschoppen dat de vakgilden ondergeschikt werden aan de diocesane standsorganisaties. Dit betekende eveneens ondergeschiktheid aan een geestelijk adviseur. De leken en priesters gingen samen optrekken in hun streven naar een christelijk-

democratisch ideaal. Gemengde samenkomsten van priesters en leken was ongewenst, maar de ideeën bleven bestaan.

Uit de kringen van jonge katholieke intellectuelen kwam de eerste kritiek op het katholieke triumfalisme. Rond 1917 vonden katholieke jongeren dat grote katholieke organisaties zich hadden verloren in compromissen met de wereld. Het massale was volgens hen geen beginpunt maar een eindpunt, want het resultaat is behaald. Zij gingen op zoek naar een nieuw compromisloos katholicisme.

De kritische onderstroom had tussen 1860-1960 geen neiging om zich af te scheiden, maar wilde wel sneller en grotere openheid. Het open-katholicisme werd later de bovenstroom. Deze stroming dook op in: de bezwaren tegen een eigen politieke partij, later bij bedenkingen tegen de vestiging van een katholieke universiteit en rond 1930 in de kritiek van katholieke jongeren op een katholicisme dat zijn roem zoekt in de grootte van de organisaties en groei van ledentallen.

De kerngedachte van het open-katholicisme was dat de christen, ook de katholieke, zich als persoon met zijn boodschap in de openbaarheid moest begeven, in plaats van zich in zijn organisaties te verschansen en de communicatie via de hiërarchische top te laten lopen. Het open-katholicisme onderscheidde zich van het gesloten-katholicisme op het vlak van dialoog, tolerantie en de opvatting over waarheid van niet-katholieke overtuigingen.

Volgens een vernieuwingsbeweging, de doorbraak-katholieken, bood het isolement rond 1950 geen uitkomst meer. Want de internationale verhoudingen waren totaal gewijzigd. Zij pleitten voor isolement alleen waar noodzakelijk en samenwerking waar maar enigszins mogelijk. De geestelijke kracht moet geput worden uit religie. Op gemeenschappelijk praktisch werk kunnen Nederlanders elkaar ontmoeten. De verschillende geloven hebben niet het recht om hun geestelijke rijkdom alleen in eigen groep te delen, maar moeten deze openstellen voor het Nederlandse volk als geheel. De bovenstroom is in 1954 wel voor openheid, maar dan slechts vertegenwoordigd door de top.

In 1960 is het doel van emancipatie van de katholieken in Nederland bereikt. Daardoor konden de organisaties van de voorvechters worden opgeheven. Onder meer het 'aggiornamento' (bij de tijd brengen, moderniseren) dat uitging van het Tweede Vaticaans Concilie gaf extra kracht aan de ontwikkelingen na 1960. Door deze ontwikkelingen is de focus verschoven van middelen en strategie naar wat 'katholiek-zijn' eigenlijk betekent.